

Г.Р. Саулембек

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,

Алматы, Қазақстан

E-mail: gulmira.saulembek@gmail.com

ORCID: 0000-0003-3667-267X

МИСТИКА: ІРГЕЛЕС ЖАНРЛАРМЕН ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ МЕН КЕЙІПКЕРЛЕР ЖҮЙЕСІ

Аңдатпа. Ұсынылып отырған бұл мақалада қазақ прозасындағы мистиканың мистицизммен, фольклорлық жанрлармен, сондай-ақ мистиканың өз ішінен тармақталып жеке жанрға айналған готика жанрымен және іргелес жанрлар ғылыми фантастика, фэнтези, хоррормен байланысы қарастырылады. Мистиканың жанр ретінде қалыптасу барысында орын алған өзгерістер, сондай-ақ кейіпкерлер жүйесі қарастырылады. Мистикалық шығарманың жанрлық табиғатын айқындай отырып, ондағы шартты жиынтық сюжеттік желілерге талдау жасалады. Зерттеу салыстырмалы-типологиялық, салғастырмалы және психологиялық талдау әдістері арқылы жүзеге асырылып, ішінара пәнаралық байланыс негізінде жүргізіледі. Мистикалық әдебиеттің тек әдебиеттанулық қырын ғана қарастырып қана қоймай, мистикалық прозаның теология, психология сынды ғылым салаларымен байланысына назар аударамыз. Қазақ мистикалық прозасының түркі тілдес және Батыс Еуропа әдебиетіндегі мистика жанрымен байланысының ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтауда уақыт пен кеңістік сынды әдебиеттану категорияларына көңіл бөлінеді. Зерттеулер нәтижесінде қазақ прозасындағы мистиканың даму сипаты, әдебиеттегі рөлі мен орны, өзіндік ерекшеліктері жан-жақты айқындалып қана қоймай, өзге іргелес жанрлармен байланысы зерделеніп, өзара шекараласатын тұстары, ұқсастықтары мен айырмашылықтары талданады. Сондықтан бұл зерттеу танымал жанрлардың даму бағытын бағамдауға үлесін қосары сөзсіз.

Алғыс: Мақала BR18574216 «Уақыт пен кеңістіктегі мәдени құндылықтар транзиті» бағдарламасы аясында жазылды.

Кілт сөздер: Мистика, готика, психология, дін, магия, кейіпкерлер.

Г.Р. Саулембек

Институт Литературы и искусства имени М.О. Ауэзова,

Алматы, Казахстан

E-mail: gulmira.saulembek@gmail.com

ORCID: 0000-0003-3667-267X

Мистика: связь со смежными жанрами и система персонажей

Аннотация. В представленной статье рассматривается связь мистики в казахской прозе с мистикой, фольклорными жанрами, а также с готическим жанром, который ответвился изнутри мистики и стал отдельным жанром, и родственными жанрами с фантастикой, фэнтези, ужасами. Рассмотрены изменения, произошедшие в ходе становления мистики как жанра, а также системы персонажей. Определяя жанровую природу мистического произведения, проводится анализ условных сюжетных линий в нем. Исследование проводится с использованием методов сравнительно-типологического, сравнительно-психологического анализа, частично основанного на междисциплинарной коммуникации. Мы не только рассмотрим литературные аспекты мистической литературы, но и уделим внимание связи мистической прозы с богословием и психологией. При определении сходства и различия казахской мистической

прозы с жанром мистики в тюркской и западноевропейской литературе уделяется внимание таким литературоведческим категориям, как время и пространство. В результате исследований не только всесторонне определяется характер развития мистики в казахской прозе, ее роль и место в литературе, ее собственные характеристики, но и анализируется ее связь с другими смежными жанрами, точки взаимной границы. анализируются сходства и различия. Поэтому данное исследование, безусловно, будет способствовать оценке направления развития популярных жанров.

Благодарность: Статья написана в рамках программы «Транзит культурных ценностей во времени и пространстве» BR18574216.

Ключевые слова: Мистика, готика, психология, религия, магия, персонажи.

G.R. Saulembek

*M.O. Auezov Institute of Literature and Art,
Almaty, Kazakhstan*

E-mail: gulmira.saulembek@gmail.com

ORCID: 0000-0003-3667-267X

Mystery: relationship with related genres and system of characters

Abstract. The presented article examines the connection of mysticism in Kazakh prose with mysticism, folklore genres, as well as with the Gothic genre, which branched out from within mysticism and became a separate genre, and related genres with science fiction, fantasy, and horror. The changes that occurred during the formation of mysticism as a genre, as well as the character system, are considered. Determining the genre nature of a mystical work, an analysis of the conventional plot lines in it is carried out. The research is carried out using methods of comparative typological, comparative psychological analysis, partly based on interdisciplinary communication. We will not only consider the literary aspects of mystical literature, but also pay attention to the connection of mystical prose with theology and psychology. When determining the similarities and differences between Kazakh mystical prose and the genre of mysticism in Turkic and Western European literature, attention is paid to such literary categories as time and space. As a result of the research, not only the nature of the development of mysticism in Kazakh prose, its role and place in literature, its own characteristics is comprehensively determined, but its connection with other related genres, points of mutual borders, is also analyzed. similarities and differences are analyzed. Therefore, this study will certainly contribute to assessing the direction of development of popular genres.

Acknowledgments: The article was written within the framework of the program «Transit of cultural values in time and space» BR18574216.

Keywords: Mystery, gothic, psychology, religion, magic, characters.

1.Кіріспе

Әдебиеттегі жанрлардың тууы мен трансформациялануы үлкен өте күрделі және ұзақ уақытты алатын үдеріс. Мистиканың да әдебиетте жанр ретінде қалыптасуы ұзақ мерзімге созылды. Фольклорлық шығармаларда ежелден орын алған мистика мифтер мен ертегілерде, аңыздар мен эпсаналарда көрініс беріп отырды. Адамзат баласының тылсым дүниелерге қызығушылығы ғылым мен технологияның дамыған дәуірінде де толастаған жоқ. Қоршаған ортаға көзқарас, техникалық өрлеу жанрды жаңа сипаттарымен толықтырып, өзге де жанрлармен тоғыстырды. Мистикалық туындылар бірде фантастикалық шығармалармен шектессе, бірде еуропалық готикалық әдебиеттің ықпалымен ерекше тәжірибелерге ұласты. Бірақ ескере кететін бір жай, мистикалық элементтер фольклорымызда молынан ұшырасқанымен, қазақ мистикалық әдебиеті әлемдік әдебиетпен салыстырмалы түрде кеш бой

көрсеткен жанр. Прозада ХХ ғасыр басында алғашқы үлгілері пайда болғанымен, кеңестік дәуір әдебиетінде бұл үрдіс жалғасын таппады десе де болады. Тәуелсіздік кезеңі саяси, экономикалық, әлеуметтік өзгеріс қана емес, әдеби-мәдени, рухани құндылықтарға көзқарасымызды түбегейлі өзгертті. Осының нәтижесінде әдебиет те әртарапты даму жолына бағытталып, көркемдік кеңістік аясы кеңіді. Әдебиетте түрлі жаңа ағым-бағыттарда, жанрларда бақ сынау көптеген тың тәсілдік, түрлік, мазмұндық, стильдік және құрылымдық өзгерістер алып келді. Осы қатарда қазақ прозасындағы мистиканың да қарқын алып дамуын айтуымызға болады. Алайда өзге алыс-жақын шетел әдебиетінде бұл жанрдағы шығармалардың жинақталуы мен зерттелуі біршама жолға қойылғандығын байқаймыз. Тіпті осы жанрда жазатын жекелеген авторлардың шығармашылығы да көлемді еңбектерге арқау болған. Ал қазақ әдебиетінде осы жанрда жазылған шығармалар әлі де зерттеуден тыс қалып отырғандықтан, жанр табиғатын, даму ерекшелігін бағамдауға арналған зерттеу тақырыбын өзекті деп білеміз.

Ұсынылып отырған бұл мақаланың мақсаты мистиканың іргелес жанрлармен байланысын қазақ прозасы негізінде зерттеуге бағытталған. Мақалада мынадай міндеттер басшылыққа алынады:

- Мистиканың жанр ретіндегі ерекшеліктеріне типологиялық талдау жасау;
- Мистикалық прозадағы кейіпкерлер жүйесін сипаттау;
- Мистикалық прозадағы сюжеттік желілерді анықтау;
- Қазіргі прозадағы готика мен ғылыми фантастика элементтерінің мистика жанрымен тоғысу үдерісін бағамдау мен қазақ прозасындағы жанрлық трансформацияларды анықтау;
- Психология мен мистикалық шығарманың байланысын талдау;
- Фольклордың мистикамен байланысын зерделеу.

2. Зерттеу материалдары мен әдістері

2.1 Зерттеу әдістері

Мақалада жанрлардың ішкі ерекшеліктерін талдау барысында типологиялық, жанрлық зерттеулер жүргізілді. Зерттеу барысында мистиканың фантастика, готика сынды жанрлармен өзара байланысы мен ерекшеліктерін айқындау мақсатында салыстырмалы-салғастырмалы типологиялық талдаулар жасалды. Зерттеу ішінара пәнаралық байланыс негізінде жүргізілді, мистикалық прозаның теология, психология сынды ғылым салаларымен байланысына назар аударамыз. Олардың эстетикалық функциялары және өзгеру қағидаттары анықталады. Авторлардың түрлі жанрлардың шекараларында жазу мақсаттары зерделенеді.

2.2 Материалдарға сипаттама

Зерттеуді материалдары ретінде жалпы әлемдік мистикалық шығармалар алынды. Қазақ әдебиеті аясында М.Омарованың «Жол үстінде», «Жұмбақ», А.Мырзахметтің «Түн жанарындағы жас», «Жазушы жазбасы», Қ.Мұбарактың «Махаббат», «Мүрде» шығармалары зерттеуге нысан ретінде сараланды.

Зерттеу нысан етілген жанрлар және материалдар жөніндегі зерттеулер зерделенді. Әдебиетіміздің бір бөлшегіне айналған мистикалық әдебиетке зерттеушілер тарапынан қызығушылық танытқандар бар болғанымен, зерттеулердің көпшілігі

мақалалық деңгейде. Гүлзия Пірәлінің «Қазіргі прозадағы Мәдинаның қолтаңбасы» (Пірәлі, 2013), Жолдасбек Мәмбетов пен Гүлжанат Әбиханованың бірлескен авторлығымен шыққан «Мистиканың үзілмей жеткен арқауы» (Мәмбетов, 2016), Әуезхан Қодардың «Қазіргі қазақ әдебиетіндегі жаңа бағыт» (Қодар, 2015), Әбіл-Серік Әлиәкбардың «Әлихан мен Арманның әңгімелері хақында» (Әлиәкбар, 2019), «Әңгіме сиқыры – мистика арбауы» (Әлиәкбар, 2014), Әділ Жақулаевтың «Қазіргі қазақ прозасындағы готикалық өрнектер» (Жақулаев, 2018) сынды мақалалары ғалымдардың, сондай-ақ жас ғалымдар мен әуесқой ізденушілердің танымал жанрларға деген қызығушылығының молдығынан хабар береді.

Осы тақырыпта жазылған ең көлемді еңбек – Гауһар Балтабаеваның «Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасының көркемдік әлемі (повестер мен әңгімелер)» (Балтабаева, 2010) атты филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясының негізінде жазылған «Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасы» (Балтабаева, 2012) оқу құралының 3.3 «Қазіргі мистикалық прозаның ерекшелігі» тараушасы. Жоғарыда аталған диссертация және соның негізінде жазылған оқу құралының біз атап өткен тараушасы тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасындағы жанрлық-поэтикалық үрдістер мен соны тақырыптық ізденістерді ғылыми тұрғыдан зерделеу арқылы прозалық шығармалардағы авторлық таным, стильдік даралық пен ортақ тақырыптық сипаттарды айқындауға бағытталған. Соны жанрлық-поэтикалық үрдістер ретінде қарастырылатын қазақ әдебиетіндегі мистика жанры антропологиялық тұрғыдан зерттелген.

Танымал шағын жанрлар, соның ішінде мистика жайлы сөз еткенде, үнемі ғалымдардың назарында болатын мәселе – жанрдың ерекшелігі мен жанраралық байланыстар. Жанрлардың өзара байланысы туралы зерттеулер ішінде Н.А. Карасевтің «Батыс мистикасы Құдайды танудың өзіндік жолын іздеуде: Мейстер Экхарт, Жан Герсон және Николай Кузанский» (Карасев, 2016) тақырыбындағы мақаласы Батыс Еуропаның ортағасырлық теологиясындағы (XIII–XV ғасырлар) мистикалық ізденіс тәжірибесіне арналады. Еуропалық теологияның көрнекті қайраткерлерінің мысалында автор мистикалық идеялардың даму жолдарын талдайды. Экхарт, Кузанский және Герсонның идеялары православиелік мистика және тәжірибелік теология принциптерімен байланысты қарастырылады. Бұл еңбек Құдайдың мистикалық тұрпатын, содан туындайтын түсініктің тарихына бойлайды. Бұл еңбектің теологиялық негіздерге сүйенетініне қарамастан, мистиканың діни нанымдармен байланысынан хабар береді. Сонымен қатар мистикалық сюжеттер мен кейіпкерлердің төркінінің дінмен байланысына нақты дереккөз бола алады. Жаратушының батыстық танымдағы бейнесінің мистикалық сипатынан өзге, түркілік мистицизмнің мистика жанрының қалыптасуындағы факторлардың бірі екенін түрік зерттеушісі М.А. Ақынжының «Түрік поэзиясының алғашқы мистигі: Асаф Халет Челеби» (Ақынсі, 2019: 299) атты мақаласында дәлелдеуге тырысады. Бұл еңбекте ол түрік әдебиетіндегі әдетте сопылық дәстүрмен байланыстырылатын мистиканың өзге бағытта дами бастағанын Асаф Халет Челеби ақынның шығармашылығы арқылы зерделейді. Ақынды сопылық поэзияны қоспағанда, түрік поэзиясындағы алғашқы мистикалық ақын ретінде қарастырады. Өйткені оның

шығармаларының ешкімге ұқсамайтынын, түрік поэзиясында терең сіңген сопылық дәстүрді ұстанбайтынын, поэзиясында әмбебап мистицизмнің құндылықтары дәстүрлі бояулардан басым екеніне тоқталады. Әсіресе оның будизмнің әсерімен жазылған өлеңдерінде, тіпті сопылыққа қатысты элементтер де оқырманға мүлде басқа таным мен басқа көзқарас тұрғысынан ұсынылатындығын айта келе, бұл түрік поэзиясындағы шетелдік әдебиеттің әсерінен туған жат дауыстың алғашқы көрінісі дейді. Челебидің шығармалары дәстүр мен сопылық поэзиямен суарылған өзге мистикалық шығармалардан басқа соқпаққа түсіп, Қиыр Шығыс мистикасы сол күйінде түрік поэзиясына енгендігін айтады. Бұл зерттеуден мистиканың халықтар арасындағы өзара әрекеттесуден туындаған даму сатыларынан хабардар боламыз.

А.А. Полякова, О.В. Федунинаның «А.К. Толстойдың прозасындағы («Упырь») готикалық дәстүр» (Полякова, 2006) атты ғылыми мақаласында әдеби жанрлардың типологиялық ерекшеліктерінің қалыптасу жолдарына арнай отырып, готикалық дәстүрдің орыс әдебиетіндегі көріністерін зерделейді. Әдеби шығармалар арасындағы ұқсастықтар бұл жазушының өткен жазба ескерткіштерден нәр алуы нәтижесінде ғана емес, сонымен қатар көркем мәтіндердің типологиялық жақындығынан да туындайтынына баса назар аударады. Сөз өнерінің жанрлық сипаты айқын бастапқы фольклорлық бастауларынан алыстаған сайын әдеби шығармалардың түрлерін ажырату қиындайтынын айтады. Яғни архаикалық ұжымдық шығармашылықтың тінінде жүретін жанрдың қалыптасу үдерістерін зерттеу, жанрдың тұрақты және жылжымалы белгілерін анықтаудың шарттылығына әкелетіндігін бағамдайды.

3. Талқылау

Мистика – адамның тылсым әлеммен тікелей қарым-қатынасына деген сеніміне негізделетін жанр. Мистиканың әдеби жанр ретіндегі даму эволюциясына келетін болсақ, түп тегі фольклор және мистицизммен байланысты. Ал оны қатар немесе бірінен кейін бірі туындаған іргелес жанрлармен өте нәзік шекаралар ғана ерекшелеп тұрғанын байқауға болады. Әсіресе, мистикалық фильмдерде бұл жиі кездеседі. Көркем шығармалардағы мистиканың фантастика, фэнтезимен тоғысуы фильмдерде триллерлер, хоррор жанрымен жалғасын тауып жатады. Бірақ фантастика ойдан шығарылған әлем мен оқиғаларға негізделсе, триллер көрерменге сюжеттік шиеленісімен тартымды, ал мистикалық құбылыстар оқырманға түсініксіз тылсым табиғатымен қызықты. Осы орайда жанрлар арасындағы жікті ажыратуда автор-шығарма-оқырман үштігіндегі оқырманның үлесі басым. Фантастика, фэнтези оқырман үшін ойдан шығарылған қиял әлемі, ал мистика оқырман үшін шындық. Фэнтезидегі кейіпкер үшін шығармадағы тылсым құбылыстар қалыпты, шынайы саналса, оқырман үшін оның ертегілік сипаты басым. Мистиканың шынайы өмірмен, наным-сеніммен байланысы болғандықтан, ондағы тылсым құбылыстар оқырман бойына қорқыныш ұялатып, таңданыс тудырады. Бұл – жалпы әлемдік мистикалық әдебиеттің дамуына тән ерекшеліктер. Жанрлар арасындағы жікті талдамас бұрын, мистиканың жанр ретіндегі ерекшеліктеріне сипаттама беріп, оның басты белгілеріне тоқталайық. Мистикалық шығарма:

1) мистикалық мекеншақтың болуы; мистикалық шығармалар кеңістіктік тұрғыдан қосарлы (шынайы және бейреалды) әлем байланысынан тұрады.

2) сюжеттің басым бөлігі шынайы өмірдегі оқиғаларға негізделеді;
3) адамзат баласының наным-сенімдеріне негізделеді, шынайы қабылданады;
4) бейреалды әлемдегі жұмбақ оқиғалар мен көріністер тек оқырманның табиғаттан тыс нәрсеге сенуіне бағытталған және ол құбылыстардың себептері түсіндірілмейді;

5) кей тұстарда қорқынышқа негізделеді. Автор кейіпкердің түсініксіз нәрселерден қорқуы мен қысылуы, жаны қиналуы сынды әрекеттермен қоса, ширықтыру немесе саспенс әдісін қолданады;

б) тылсым жаратылыстар мен ерекше қабілеті бар кейіпкерлерден тұрады:

- жаны жай таппаған елес;
- ер адамды арбаушы перизат, босанушы әйелге зиян жасаушы кейіпкерлер (албасты, қара албасты, өзге тілде суккуб,);
- әйел адамды арбаушы ібіліс, пері (өзге тілде инкуб);
- жындар;
- құбылғандар, құбылған-қасқырлар;
- зомбилер мен тірілген өліктер;
- жаналғыш періште (Алдашы);
- қансорғыштар мен жансорғыштар (мыстандар, өзге тілдерде упыри, вампиры, вурдалаки деген атауларға ие);
- сиқырды теріс пайдаланатын тылсым қабілеттерге, сиқырға ие кейіпкерлер (сиқыршылар, бақсылар, сәуегейлер, емші, елтілер);
- пұттар, балбалдар, табиғаттағы түрлі рухтар (сөрел, марту, үббе, кісікиік, мекер, өзге тілдерде элементарлар, нимфалар) және басқа да зұлым жындар, үй иесі секілді тылсым жын (өзге әдебиеттерде домовой полтергейст).

Мұндағы кейіпкерлер мифологияда бар кейіпкерлер болғанымен, қазіргі мистикалық шығармаларда аты немесе сипаты аталып келеді.

Сюжеттерінің дамуы бойынша мистикалық шығармаларды шартты түрде төмендегіше топтастыруға болады:

1. Жаратушының көзге көрінетін не көрінбейтін ықпалы арқылы, ерекше қабілетті адамдар арқылы, сондай-ақ ерекше рәсімдер арқылы адамдарды тура жолға қайта түсіру немесе алдағы қауіптен құтқарумен ерекшеленеді. Бұл шығармалар кейіпкерлер үшін сәтті аяқталып, шығарма соңы жақсылықпен аяқталады;

2. Кие ату немесе қарғысқа ұшырау, тылсым ескертуге қарамастан қауіпке ұрыну;

3. Байлық үшін немесе белгілі бір қалауы үшін жанын періге сату немесе айырбастау;

4. Параллель кеңістіктер мен уақыттар аралығындағы қыдырыстар;

5. Кенеттен айналасындағылардың қанын немесе жан қуатын соратын тіршілік иелері соның ішінде адаммен қоректенетін жұмбақ жаратылыстар кездеседі. Шығарма барысында кейіпкерлер вампирлер, құбылған-қасқыр сынды жаратылыстардың оянып кетуіне себепкер болып, олар адамзатқа, айналасындағыларға қауіп төндіреді. Бұлардың бір тармағы пандемиялық және эпидемиологиялық желілерге құрылған мистикалық шығармалар. Бұл шығармалардың кейіпкерлері құрбандығын тістеу арқылы дерт жұқтырып, аз уақытта жер бетіндегі адамзатты өздері секілді зомби-мәңгүрттер немесе қансорғыштарға айналдыру сюжетіне негізделеді.

6. Кейіпкерлері ерекше қасиетке ие, томаға-тұйық, өзін қоршаған адамдардан оқшау жүретін саяқ адамдар. Өзге мистикалық жаратылыс иелерімен, мысалы құбылған-қасқырлармен, жансорғыштармен, жындармен, елестермен байланысып, адамдардан оқшау өмір сүруді қалайтын кейіпкерлердің басынан өткізген оқиғаларына негізделген шығармалар;

7. Жер бетіндегі тіршіліктің аяқталуы мен ақырзаман туралы сюжетке негізделген шығармалар;

8. Адамның қалыптан тыс ерекше қабілеттері туралы сюжетке негізделген шығармалар. Кейіпкерлердің айналасында болатын түсініксіз жағдайлардың олардың бойындағы тылсым қабілеттерге байланысты екеніне негізделетін сюжеттерден тұрады;

10. Адам жанының көшіп-қонуы туралы сюжетке негізделген шығармалар. Мұндағы сюжеттер адам тәні қалпында қалғанымен рухының не санасының ауысып кетуі және оның салдары туралы желілер;

11. «Тағдырдан қашып құтыла алмайсың» деген қағидаға негізделген шығармалар.

12. Дінде тыйым салынған әрекеттерді жасағаны немесе белгілі ережелерді орындамағаны үшін ішіне жын кіру желілері.

13. Рухы өзі пір санаған жануар, аң-құс бейнесіне айналу желілері.

14. Бақсы, балгер, өзге де сиқырды меңгерген кейіпкерлердің тылсым әрекеттеріне негізделген шығармалар.

Мистиканың жанр ретіндегі табиғаты, сюжеттік ерекшеліктері мен кейіпкерлер жүйесі жайында тұжырымымызбен бөліскенімізбен, әлемдік әдебиеттанудағы зерттеулер әртарапты екенін айта кеткеніміз жөн. Алғашқы мистика жайлы пайымдаулар біркелкі болып, оны діни наныммен мистицизммен байланыстырады. Әдеби жанр ретінде қалыптаса бастағанда оны фантастиканың бір жанры ретінде қарастырады. Дәл осы тәріздес пайымдаулар Еуропа зерттеушілері мен орыс зерттеушілерінің ертеректегі еңбектерінде ұштасып жатады. АҚШ зерттеушілері тарапынан жалпы мистицизмге қатысты еңбектер мол болғанымен, бұл әдеби жанр атауы мистика деп арнайы аталмайды. Осы жанрдың қасиеттері кездесетін шығармалар фикшн жанры (Genre fiction) немесе лавкрафт әңгімелері (Lafcraft stories) атауымен аталып келді. Фикшн жанрлары деп аталатын кешенді жанр ішіндегі кіші жанр тылсым фантастика (supernatural fiction және paranormal fiction, weird tales) біз сипаттап отырған мистика жанрымен сәйкес келеді.

Байқап отырғанымыздай мистика жанры жайындағы зерттеулерде бірізділік байқалмайды. Оған себеп – жанрдың әрбір уақыт пен кеңістіктегі даму ерекшелігі болса керек. Дегенмен әдебиеттанулық зерттеу еңбектерінде берілген сипаттамаларға назар аударсақ, Николай Васильевич Гогольді, Михаил Булгаковты, Виктор Пелевинді, Евгений Некрасовты, Қойшыбек Мұбаракты, Мадина Омарованы, Думан Разаманды, Ғалымбек Елубайды т.б. мистик-жазушы деп, шығармашылығының ерекшелігін айрықша атап көрсетіп жатады және осы қатардағы жазушыларды фантаст жазушы деп атағанды кездестіре бермейміз. Себебі біздің санамызда фантастика жанр атауы ғылыми фантастикамен астасып жатады. Ал фантастика қиялдан шығарылған жанр ретінде қабылданады. Бұл – фольклордағы миф пен ертегінің ара қатынасына,

айырмашылығына ұқсас жанрлық ерекшелік. Теориялық әдебиеттерде мистиканы фантастиканың бір тармағы деп көрсетіледі. Солай бола тұрса да, посткеңестік кеңістікте фантастиканы тар мағынада түсіну қалыптасқан. Фантастика қиялдан туған, шынайы өмірде болуы мүмкін емес, ғылыми негіздегі сюжеттерге негізделсе, мистика тылсым, бірақ болуы мүмкін сюжеттерге, құбылыстарға негізделген жанр ретінде қабылданады.

Фантастика – көптеген кіші жанрларға жүйеленетін кешенді танымал жанр. Шетелдік әдебиеттегі даму сатысында бастапқы түпкі типтен түрлі бағытта трансформацияға түскен бұл жанрлар, қазақ әдебиеті аясында осындай даму сатысына көтеріле алмады. Фантастиканың кіші жанрларының ішіндегі ғылыми фантастика ғана, кеңестік кезеңнің саяси идеологиясына қайшы болмағандықтан қазақ әдебиетінің бір бөлшегі ретінде дамуға мүмкіндік алды. Ғылыми фантастиканың басты ерекшелігі – ғылыми прогрестің, техникалық жетістіктердің нәтижесіндегі ғажайыптар болса, мистика мифтерге, сана астарына, архетиптерге көбірек жүгінеді. Мистика мен фантастика бір-бірімен тығыз байланысты жанрлар, бірақ оларды бір деп қарастыруға болмайды. Осы орайда Чарльз Браун «Genre fiction science fiction the quest for utopia» атты мақаласында фантастика жанры мен мейнстрим фантастика» (танымал жанрлардан топтастырылған жанр) арасындағы айырмашылық, ғылыми фантастика мен фантастика жанрының басқа салаларынан айырмашылығы талданады. Зерттеуші мұнда ғылыми фантастиканың өзге де фантастика жанрларынан басты айырмашылығы болашаққа бағытталған жалғыз жанр және жақсы өмірге деген утопия басты ерекшелігі деп көрсетеді (Brown, 2005:36) Ал мистика бұл жұмбақ және түсініксіз, қалыптан тыс тылсым тіршілік иелерімен қарым-қатынасқа түсуге болатынына сендіретін нақты уақытта, нақты бір кеңістікте болатын нәрсе. Ал фантастика – бұл автор ойлап тапқан және шындықтан алыс әлем, үнемі болмаса да, әдетте ойдан шығарылған кейіпкерлері бар. Жанрлар арасындағы кейіпкерлер қатарына назар аударатын болсақ, жұлдызды және галактикааралық саяхаттарға шығатын кейіпкерлер қатарын ғылыми фантастикалық кейіпкерлер деп атар едік. Эльфтер, гномдар, орктар, хоббиттер, кентаврлар, мермайдтер, рыцарлар, фейрилер, пиксилер және т. б. кейіпкерлер фэнтезиге тән. Сиқыршыларды фэнтези жанрына да, мистикаға да жатқызуға болады. Бірақ вампирлер, қасқырлар, зомбилер, рухтар, жындар, елестер және т.б. – бұл мистикаға етене тән.

Мистиканың психологизммен астасып жататын тұстары да көп кездеседі. Мұндай жағдайда жанрдың нақты сипаты авторлық шешімге тікелей тәуелді болады. Мысалы, елес жайлаған тылсымға толы үйдің тұрғындарының бірінен соң бірінің жұмбақ жағдайда көз жұмуы бейнеленетін шығарманың мистикалық бағытын соңғы сәттегі автордың шешімі түбегейлі өзгертіп жіберуі де мүмкін. Мәтіндегі мистика мен психологияның арақатынасы туралы зерттеуші А.Ахметова: «Ғылымда психоанализ теориясы пайда болғанға дейін адам бойындағы бейсаналы әрекеттердің көрінісі тылсым күш саналып, философия, дінтану мен әдебиетте мистика, мистицизм ұғымдарын қалыптастыруы ықтимал деп болжам жасаймыз», – деген болжамын ұсынады (Ахметова, 2022:132). Кейде авторлар ұсынған көркемдік шешімдер мистика мен психологияның шекарасын айқындап беріп отырса, кейде,

бұл арақатынас жұмбақ күйінде қалады. Бұл жағдайда шығармаларды жекелеген детальдеріне қарай емес, тұтастай беретін әсеріне қарай қарастыру керек. Ал кейбір жағдайда шығарма жанрын автордың соңғы сөйлемі не соңғы абзацы өзгертіп жіберуі мүмкін. Мысалы, шығарманың өн бойынан өз бағалауыңыз бойынша мистиканың барша белгілерін анықтап келе жатып, ең соңғы қатарларда автор мұның жай ғана жүйке аурулары емделетін аурухана төсегінде жатқан науқастың сандырағы, кейіпкердің санасының өзгерген күйіндегі галлюцинациялар немесе түсі деп беруі мүмкін. Мысалы мына төмендегі үш түрлі авторлық шешімге назар аударалық:

б) адамға көрінген өзге параллель жаратылыс иелерінің әрекеті туралы галлюцинациялар

в) болған біткен жағдайлар сиқырлы ішірткінің салдарынан болған;

г) баяндалғандар дәстүрлі діндердегі әулиелердің не бақсының терең рухани тәжірибелерінде шын мәнінде болған (болуы мүмкін) оқиғалар.

Мұнда авторлық шешім мен детальдарға барынша назар аударған жөн, себебі бұл детальдар, шығармалардың түрліше аяқталуындағы шешімдер шығарма жанрын түбегейлі өзгертіп жіберуі мүмкін. Осыған сәйкес шығарманың реалистік шығарма ма, ғылыми фантастика ма, фэнтези ме немесе мистика жанрында жазылғандығы айқындалады. Бірінші жағдайда автор тек науқас адамның жай-күйінен хабар беретін реалистік шығарма жазып отырғанынан хабар берсе, екінші жағдайда фэнтэзилік сипаттағы шығарманың белгілерін, ал үшінші жағдайда мистикалық шығарманың белгілерінен хабардар боламыз.

Көркем шығармаларда кейде адамдар өміріне зиянкес жаратылыс иелері араласады. Мысалы, екі дүниенің арасында қалып қойған рухтар, ішіне жың кірген кейіпкерлер, оларды құрал ретінде жұмсаушы сиқыршы, балгер, мыстандар бейнеленеді. Оқиғаның төбеңді шымырлатар әсерлі шығуы үшін авторлар адам санасына қорқыныш ұялатушы осындай кейіпкерлерді жиі пайдаланады. Сондықтан болса керек, көптеген зерттеу еңбектерінде мистиканы жеке жанр ретінде емес, хоррор жанрының бір тармақшасы ретінде қарайды. Бұл ұғымдардың өзара ұқсастықтарына қоса жеке жанр ретіндегі өзіне ғана тән ерекшеліктері болады. Дегенмен мистикаға қалыптан тыс әрекеттер, құпиялылық пен белгісіздік тән. Хоррорға қарағанда мистика үнемі тылсым дүниелермен байланысып жатады немесе оған ишара жасалады: культтер, мифтер, құбыжықтар, әруақтар, арғы дүние. Үрей-хоррор шығармалары қаншалықты жантүршігерлік болғанымен де оның қиялға негізделетінін оқырман біледі, шығарманы оқу барысында адам қанша қорықса да, осы ой оны қорқынышынан арылуға көмектеседі. Ал мистикаға негізделген шығармалар ешқашан түйіні шешілмеген құпияға негізделетіндіктен, оқырман көкейіне қорқыныштың көлеңкесін ұзаққа тастап кететін сипаты тағы бар.

Ойдан шығарылған кейіпкерлер мен оқиғалар сюжетке өте нәзік ықпал етіп, болжауға болмайтын сюжеттік шешімдерге әкеледі. Дегенмен хоррордағы секілді мистикада да алдағы уақытта болжап біле алмайтын белгісіздік негізгі қасиеттердің бірі. Сонымен қатар екі жанр да жазушылардан адам психологиясын терең білуді талап етеді. Бірақ қорқынышты шығармалардан гөрі мистика нәзігірек. Шығарма

бастала салысымен оқырманын бет алды ішпыстырарлық әсермен жалықтырмауы не бірден дөрекі құбылыстармен жирендірмеуі үшін, оқырманының жүйке жүйесін баурап алуды белгілі ырғақпен, кезең-кезеңмен жүзеге асырып отыруды меңгеру қажет.

Себебі мистикалық шығарманың бір ерекшелігі қорқыныш ұялату болғанымен мистикалық шығарманың барлығы қорқынышқа негізделмеген, хоррордың барлығы тылсым оқиғаларға негізделмеген. Екі жанрдың осындай айырым белгілері олардың өзара ұқсастықтарына қарамастан екі түрлі жанр екендігіне дәлел бола алады. Мистика міндетті түрде ирреалды кеңістікпен шектесіп, тылсым жаратылыстармен байланысқа бағытталса, хоррор қорқынышқа негізделеді. Сондықтан мистика мен хоррордың шекараласатын тұсы екі жанрдың қорқынышқа негізделуінде деп тұжырымдаймыз. Бұл екі жанр кейде өзара астарласып, бір арнаға құйылып, осылайша бір шығарманың бойынан табылып жатса, кейде тек өзіне ғана тән белгілері арқылы көрініс беріп, жеке жанр ретіндегі қасиеттері басым түсіп жатады.

Мистикаға тән сипаттардың бірі – шығарма кейіпкеріне ғана емес, оқырманға да қорқыныш ұялату. Нанымды жазу үшін қорқыныштың адам санасына әсерін, психологиялық жай-күйін зерделеп алу шарт. Сипаттап отырған мистикалық кейіпкеріңіз аруақ, жын-пері не т.б. оқырманға соншалықты әсер етіп, үрейлендірмеуі мүмкін, сондықтан орын алатын үрейлі оқиға үшін алғышарт керек. Яғни мекен мен мезгіл алдағы оқиғаға лайық болу керек. Сондықтан құбыжықтардың, елестердің, аруақтардың оқырманның қорқынышын үстемелеуі үшін түнгі зираттар, күл-қоқыс, бос қаңыраған қыстақтар, тау-тастағы үңгірлер, құла дүз мекен ретінде алынса, түн қараңғылығы, тұман сынды мезгіл мистикадағы басты хронотоптық сипаттама ретінде қолданылады. Осы тұста мистика готикалық шығармалармен шекараласады. Бұл жанрдың мазмұны таңғажайып оқиғалар мен түсініксіз құбылыстардан тұрады да, адам баласының тылсым күштер мен басқа әлемнің тіршілік иелерімен арақатынасына негізделеді. Танымал жанрларға қызығушылықтың артуына орай XVIII ғасырдың екінші жартысында мистика жанры мен хоррор (үрей) жанрының өзара тоғысуынан және готикалық архитектураны басты кеңістіктік атрибут ретінде қолданатын готика жанры пайда болды.

Готикалық шығармалар романтизм алдындағы және романтизмнің тырнақалды туындылары болғандықтан романтизмдегі жанрлардың өзара кіріктірілуі сынды үдерістер мұнда да орын алды. Әдебиет өнер, пәлсапа, дін, т.б. шектес салаларға ерекше назар аударды. Романтизм бағыты әдеби тектер мен жанрлардың ашықтығын, өнер салаларының өзара кірігуін қолдады. Өнердің, философияның, діннің синтезі, поэзиядағы музыкалылық және бейнелілік бағыттың басты ерекшеліктері болды. Көркем бейнелеу принциптері тұрғысынан романтиктер фантастикаға, сатиралық гротескке, форманың түрлі шарттылықтарынан тұратын тәжірибелерге ұмтылды.

Бұл кезеңде жанр ретінде ежелден келе жатқан мистика танымалдыққа ие болып қана қоймай, ары қарай дамып, орта ғасыр эстетикасы мен хоррор ұштағаны арқылы готика сынды жаңа жанрдың пайда болуына жол ашылды. Готика термині алдымен ортағасырлық сәулет өнеріндегі стильге байланысты қолданылса, әдебиеттегі алғашқы готикалық көркем шығармаларға ортағасырлық эстетика ерекше ықпал

етіп, оқиға орны, яғни кеңістік осы ортағасырлық қорғандар мен ғимараттарда өтетіндігімен ерекшеленді.

Готикалық шығармаларда оқиға өтетін уақыт пен кеңістікке, атмосфераға баса назар аударылып, оқиғалар ымырт жабыла, қараңғылық түсе, иесіз қорғандарда, қорғандар ішіндегі мазарларда, табыт іші мен қабірде, сызды-дымқыл жертөлелерде, өкпек желмен есігі сықырлаған қара көлеңкелі қаңыраған бөлмелерде, қиранды ғимараттар ішінде, қара орманды алқаптарда, сұрқай, сұсты тау ішінде орын алады. Осыған байланысты готиканы мистика эволюциясындағы романтизм бағыты аясында туған еуропалық бір кезең ретінде қарастыруға болады. Олай дейтін себебіміз готика жанрында мистика жанрына тән наным-сенімге орын беріледі де, арнайы таңдап алынған кеңістікпен ерекшеленеді. Мистикалық шығармалар мен готикалық шығармаларға ортақ түсініксіз құбылыстар мен қорқынышты, мазасыз әрі үрейлі сезімдерді готикалық шығармалардың басты атрибуты ескі қорған, ғимараттар мен боранды, дауылды, жаңбырлы қолайсыз ауа райы еселей күшейте түседі. Жоғарыда аталған готикалық шығармалардың сыртқы ерекшеліктеріне қоса, кейіпкерлер қатарының ерекшелігі – қаскөй зұлым кейіпкердің, қиындыққа душар болған қыз бала не әйел затының, жаны жай таппаған рухтар, қайта тірілген өліктер, зомбилер, қансорғыштар немесе жансорғыштар (вампиры), елестер мен құбылғандардың болуы. Сол кезең үшін жанрдың айрықша белгісі саналғанымен, әдеби ықпалдастықтың әсерімен әлем халықтарының қазіргі мистикалық және хоррорға тән шығармаларына ортақ кейіпкерлерге айналған. Ерекше кеңістікке қоса, бұл кезеңдегі шығармаларға романтикалық сипат тән болатын. Еуропалық готикалық шығармалардың әсерімен америкалық жазушылар готика жанрын жалғауға тырысты. Шығарманы романтикалық оқиғалармен байланыстырып, кейіпкерлерді көшіре алғанмен, готикаға тән ортағасырлық архитектураны көшіре алмады. Сондықтан америка әдебиетінде готиканың жанр ретіндегі барлық ерекшеліктерін қамту мүмкін болмады. Есесіне жанр атауын сақтап, кеңістікті түрлендіруге тырысты. Еуропа мен Америкада жанрға ерекше ден қойған жазушылар болғанымен, пайда болған кезеңде шығармалар қоғам тарапынан сынға ұшырады, тоқырады. ««Готикалық фантастика» – бұл XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың басындағы готикалық романдармен өте тығыз байланысты термин, сондықтан оны осы кезеңнен тыс жазылған кез келген нәрсе үшін қолданған кезде біршама ыңғайсыз болып көрінеді» (Joshi, 1990: 9) десе, Холли Хөст оның басқа жанрлардан ерекшелігін психоаналитикалық тұрғыдан қарастырады (Hirst, 2018: 7). Тек XX ғасырда теледидардың пайда болуымен танымал жанрлар ерекше сұранысқа ие болды және әлемдік әдеби үдеріске ыпал ете бастады.

Зерттеуде бұл жанраралық байланыстарға орын беруіміздің басты себебі, қазақ прозасында кейде ішкі әдеби дамудың, кейде сыртқы ықпалдардың нәтижесінде туындап отырған әдеби шығармаларға теориялық тұрғыдан дұрыс баға берілуіне жол ашу. Ана тіліміздегі теориялық еңбектердің аздығынан кейде тосын эксперименттерге барған шығармаларды зерттеушілер тарапынан ілесіп зерделеу кемшін түсіп жатады. Дегенмен әдебиетке жаңалығымен келген авторларды қадағалап оқып, олардың шығармаларын саралап оқырманға ұсынған ғалымдардың бірі Т.Әсемқұлов «Қазіргі қазақ прозасының бағыт-бағдары» атты мақаласында қазақ прозасында

ерекше шығармалар тудырған М.Омарованың туындыларына «қазақ әдебиетіндегі готикалық прозаның басы» (Әсемқұлов, 2016: 174) деп баға береді.

Зерттеушінің осы тұжырымын Ә.Жакулаев та қолдап, автордың «Жол үстінде», «Жұмбақ» атты әңгімелерін готикалық сарындағы әңгімелер деп таниды. Осы авторға қоса, Ә.Жакулаевтың зерттеу мақаласында А.Мырзахметтің «Түн жанарындағы жас», «Жазушы жазбасы», Қ.Мұбарактың «Махаббат», «Мүрде» атты шығармаларын готикалық прозаға жатқызады (Жакулаев, 2018). Міне осындай зерттеушілер тарапынан назарға ілініп, бірақ жанраралық байланысқа келгенде аздаған нақтылауды талап ететін туындылар баршылық.

Жоғарыда аталған туындылардың готика жанрына жатқызылуында белгілі себептердің болғандығын жоққа шығаруға болмайды, дегенмен бұл шығармаларды түбегейлі нақты готикалық жанрға да жатқыза алмаймыз.

Жоғарыда аталған шығармалардың барлығына ортақ белгі – елеспен, өлгендердің рухымен тілдесу. Бірақ бұл жалпы мистикаға да тән ерекшелік. М.Омарованың «Жол үстінде» және А.Мырзахметтің «Түн жанарындағы жас» әңгімелерінде тылсым оқиға түнде жүзеге асырылса, Қ.Мұбарактың «Махаббат», «Мүрде», А.Мырзахметтің «Түн жанарындағы жас» мазар басында орын алады. Қаламгерлер таңдап алған уақыт пен кеңістіктің осы элементтері шығармаларды готика жанрына жатқызуға себеп болған тәрізді. Алайда мұнда нағыз готикаға тән типтік ерекшеліктер ескі қорғандар мен қамалдардың, басты белсенді қаскөй кейіпкердің жоқтығына қоса, мұндағы тылсым кейіпкерлердің адам баласына зиян шектіргенін байқамаймыз. Алғашқы готикалық шығармаларға тән ортақ қасиет бұл шығармаларда кездеспейді.

А.Мырзахметтің «Түн жанарындағы жас» әңгімесі қорқынышқа негізделгенімен, шығарманың шешімінде ешқандай тылсым оқиғаның болмағанын тек, қорқынышқа бой алдырған кейіпкердің психологиялық ауытқулары нәтижесіндегі иллюзиялар, азапты көңіл-күй оны бақытсыздыққа душар еткенін көреміз. Бірақ жазушы құпияны соңғы сәтке дейін ашпай, оқырманды тылсым оқиғаға сендірумен болады. Шығарманың мистикалық сипаты кейіпкердің қайда барғандығында, қорқынышында емес, пунктир-әңгіменің «Қаза болған жігіттің көріпкел құлағына сыбырлағаны» бөлімінде ашылады. Көріпкелдің өлген кейіпкермен тылсым байланысқа түсіп сөйлесуі, оқиғаны баяндай отырып жан-азабы мен қорқынышын айтып сездіруі мистикаға тән элемент. «Мен аруақтардың қаһарына ұшыраған елеспін! Тыңда мені, көріпкел!» деген кейіпкер «Қабір басына келгенде қазықты қақпай-ақ қояйын деп өзімді тоқтатқан едім. Бірақ достарым келіп қалғанда намысым жібермеді. Одан да өлгенім артық! Бірақ, мен өлмедім, қазір сенімен тілдесіп отырмын емес пе?! О, құдірет, менің тәнім ғана өлді. Мен оны бар болғаны киім шешкендей тастай салдым! Бірақ жаным әлі қиналуда. Мәңгілікке маталдым мен, көріпкел...». Мұнда автор эзотерикалық тәжірибелерді шығарма мазмұнына қоса отырып, оқырманды мистикалық әрекетке сендіреді. Шығармада белгісіздік, құпиялылық, үрей мен мазасыздық орын алғанмен, авторлық шешім барлық құпияның құлпын ашады. Мұнда готикалық мистиканың ешбір сипатын көре алмаймыз.

Қ.Мұбарактың «Махаббат» әңгімесінің қабір басында аяқталатыны және табиғаттағы тылсым құбылыстарға негізделетіні болмаса, адамның ішкі қуаты, адамзат баласының біріге жеңіске жетуі сынды готикадағы асқақ романтикалық көңіл-күйді мүлде кездестірмейміз. Мұндағы жанрды готикалық атауға себеп болған кеңістік – мазар басы. Готикалық кеңістіктің қорғандардан басқа кеңістік түрлеріне ауысқаны туралы зерттеулердің де барлығын ескергенімізбен, бұл әңгімедегі кеңістік готикалық шығармалардағыдай үрейге негіз болмағандықтан осы жанрға жатқызылуы қателік дер едік.

Себебі готикалық романдардан бастап, оның өзгеріске ұшыраған кейінгі ізбасарлары зерттеліп бағасын алуда.

Мистикалық хронотоп түрлі халықтың танымына орай өзгеріп отырады. Мысалы, еуропалық танымда түнгі молалардың тылсым, әрі қорқынышты мистикалық сипаты басым болса, ежелден келе жатқан қазақ танымында қараңғыдағы елсіз дала қауіп аймағы, ал зираттар мен молалар қорғаныш аймағы деп қабылданған. Ата-баба әруағының мәңгілік мекені адамға қорғаныш деп білген. Осы дүниетанымға байланысты «Далаға қонба, молаға қон» деп, жолға шыққан адамға ескертіліп отырған. Қазіргі әдеби ықпалдастық мекеншақтық ерекшеліктердің жойылуына әсерін тигізіп жатқанын байқауға болады. Сондықтан қазіргі шығармалардағы мазар басында орын алатын тылсым жағдайлар батыстық сюжеттердің ықпалынан туған деп түйіндеуге болады.

Әлемдік әдебиетте мистика жанрының белгілері әркелкі көрініс тапқан. Түркі әдебиетінде ислам дінінің әсерімен түрлі ғажайыпқа толы аңыз-әңгімелер мен авторлы шығармалар пайда болды. «Мистиканың бір қыры наным-сенімдерге байланысты болғандықтан қазақ мистикасының түркі халықтарына ортақ сопылық, мистицизм, оқульттік наным сипатындағы төл ерекшеліктері кездеседі» (Сәулембек, 2021:170). Түркі мистикалық шығармаларының генезисінде аңыз, миф, ертегі сынды фольклорлық жанрлардың ықпалы ерекше десек, көне діндер және ислам мен оның сопылық бағыты тудырған мистицизмнің де қазіргі таңдағы мистикалық әдебиеттің қалыптасуына зор үлес қосты. Осы қатарға Қожа Ахмет Ясауидің «Хикметтерін», сондай-ақ Насируддин Бурхануддин Рабғұзидың «Пайғамбарлар қиссасы» «Миғражнама», Сүлеймен Бақырғанидың «Миғражнама», «Мәриям ана» дастандарын жатқызуға болады. Бұл шығармалар түркі жұртына ортақ жауһарлар болды. Осы шығармалар мен тікелей Құран Кәрімге негіздей отырып, қазақ жыршы, ақындары нәзира дәстүрімен жазылған «Жүсіп – Зылиха», «Ухуд қиссасы», «Хайбар қиссасы», «Хазірет Осман р.а. қиссасы», «Хазіреті Али р.а. қиссасы», «Бәдір қиссасы», «Қиссаи Айша р.а. туһматы», «Сияр-шәріп», «Фех-қайдан», «Ахуал-қиямет», «Назым Ахмет Жами», «Назым Ибраһим Халиолла», «Хазіреті Мұса мен Перғауын», «Мұсаның таурат алғаны», т.б. дастан-қиссаларды тудырды. Осы шығармалардағы о дүние мен бұл дүние, параллель әлемдегі тіршіліктер мен жаратылыс иелері жөніндегі сюжеттер қазіргі мистикалық шығармалардың негізгі тінін құрайды.

Мистикалық әдебиетте жоғарыда атап өткен шығармалармен қатар магиялық фольклордың алғыс, қарғыс, түс жору, тыйым, дұға оқу, арбау, бақсы сарыны, дуалау, бал ашу, жын шақыру және т.б. элементтері кездеседі.

«Магия да – болмыстан тысқары күшке сенудің бір түрі, бірақ діни сенімдерден айырмашылығы – белгілі бір ғұрыптарды орындау арқылы жанды-жансыз заттарға, құбылысқа адамның өз күшімен-ақ тікелей әсер етуге болады деп табылады. Осы типологиялық әмбебап заңдылық қазақ тұрмысынан да анық көрінеді» (Бабалар сөзі: Жүзтомдық, 2013:9). Фольклорлық магиялық шығармалардың элементтері қолданылады дейтін себебіміз, көп жағдайда мәтіннің өзі кірістірілмейді. Осы магиялық жырлардың тууына, айтылғаннан кейінгі себеп-салдарға қатысты мазмұны қайта өңделіп, кейде реминисценциялық, кейде аллюзиялық (Қ.Әбілқайыр «Жылан кегі», Д.Қуат «Шахмаранның кітабы») мәнде қолданылады.

Мары, мары, мары жылан,

Ұзын, ұзын, ұзын жылан.

Ұзын шашы келте жылан

Марқары, сарқары (Бабалар сөзі: Жүзтомдық, 2013:9), – деп айтылатын көне арбау жырдың ислам дінінің таралуымен дұғалар ретінде айтылуын, орындаушының бақсыдан молдаға ауысқанын халық арасындағы аңыздардан байқайтын болсақ, көркем шығармалардан мистикалық шығарма табиғатына орай қолданылған көркемдік шешімдерді (Қ.Әбілқайыр «Жылан кегі») ұшыратуға болады.

4. Зерттеу нәтижелері

Зерттеу нәтижесінде мистика жанры магиялық реализм, фантастика, готика, хоррор, фэнтези сынды т.б. жанрлармен өзара шекараласып жатуы, бұл жанрлармен ортақ қасиеттерге ие болуынан деп білеміз. Енді жанрлар арасындағы айырмашылықтарды жинақтап, төмендегіше тұжырымдаймыз:

а) ғылыми фантастика болашаққа бағытталып, ғылыми-техникалық жетістіктердің нәтижесінде ғажайыптар жайлы әңгімелесе, мистика керісінше көне жанрларға мифтерге, сана астарына, архетиптерге жүгініп, тылсым сюжеттерге құрылады;

ә) мистика мен психологияның және көркем шығармадағы психологизмнің шекарасын көркемдік шешімдер айқындайды;

б) мистикалық шығарманың мистикалық шығарманың барлығы қорқынышқа негізделмеген, хоррордың барлығы тылсым оқиғаларға негізделмеген;

в) готика мистиканың кезеңдік ерекше сипатқа ие түріне жатады; Готикада міндетті түрде қорқынышқа негізделеді және ерекше кеңістік, яғни ортағасырлық архитектура, сонымен қатар романтикалық сипат тән.

Генеалогиялық тұрғыдан мистиканың тінін магиялық фольклор, мифтер, аңыздар және діни дастандар құрайтынын қысқаша негіздедік. Дегенмен бұл көне жанрлардың мистикаға іргелес жанрларға да қатысы барлығын жоққа шығармаймыз.

5. Қорытынды

Зерттеу мақсаты етіп алынған мистика жанрын зерделеу барысында оның көптеген іргелес жанрлармен қатар дамып немесе бірінен кейін бірі пайда болып отырғандықтан олардың өзара бір арнаға тоғысып кететін сәттері болатынын анықтадық. Соның нәтижесінде жанрлардың шекараларын ажырату қиынға түсіп, бір ұғымның орнына келесі ұғымды пайдаланып жататын сәттер жиі ұшырасатынына көз жеткіздік. Демек, бұл мистиканың ғана емес, жалпы әдеби жанрлардың дамуы үдерісінде кейбір типологиялық ерекшеліктерінің көмескіленіп, кейбірінің айқындала

түсетінін білдіреді. Осы құбылыстың аясында жанрдың кіші тармақтары пайда болып немесе өзге жанрларға ұласу ақырындап жүзеге асып жатады. Тіпті кейде жанрлар өзара ықпалдасып, олардың тоғысуынан жаңа жанрлар туындайды. Осы тұста зерттеу мақсатына жету үшін пайдаланылған салыстырмалы-типологиялық әдіс әрбір жанрға тән сюжеттік желілер мен кейіпкерлер жүйесін талдауда, жанрлар трансформациясын анықтауда оң нәтиже бергенін атап өтуге болады.

Қолданылған пәнаралық зерттеулер мистикалық прозаның теология, психология сынды ғылым салаларымен байланысын анықтауға шектеулі тұжырымдар ғана жасадық. Себебі бұл әдісті ғылыми мақала деңгейіндегі зерттеудің бір бөлігі ретінде емес, жеке-дара зерттеуде қолданудың тиімді болатынын байқадық. Бұл зерттеулер өз бетінше ауқымды зерттеулерге ұласатындағын ескере келе, алғышарт болатын тұжырымдарды ғана атап өтіп, алдағы зерттеулердің еншісіне қалдырғанды жөн көрдік.

Әдебиеттер:

1. Akıncı M.A. Türk Şiirinde İlk Mistik-Asaf Halet Çelebi. Mavi Atlas. 7(1). 2019. – pp. 299-308.
2. Ахметова А. Әлихан жақсылық шығармашылығындағы Адам мен әлем интерпретациясы. «Керуен» ғылыми журналы №2, 75-том, 2022. – 129-142 бб.
3. Әліәкбар Ә. Әлихан мен Арманның әңгімелері хақында. <https://abai.kz/post/94703> Берілген күні: 22 Шілде, 2019.
4. Әліәкбар Ә. Әңгіме сиқыры – мистика арбауы. Жалын. – №4. 2014. – 50-62 бб.
5. Әсемқұлов Т. Шығармалары. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, Т.4: Музыка. Әдебиет. 2016. – 412 б.
6. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: «Фолиант», Т. 93: Магиялық фольклор. 2013. – 432 б.
7. Балтабаева Г.С. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасының көркемдік әлемі (повестер мен әңгімелер) : Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. авторефераты. 10.01.02 мамандығы бойынша – Алматы : 2010. – 44 б.
8. Балтабаева Г.С. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасы: Оқу құралы. – Алматы: ҚазМемҚызПУ, 2012. – 273 б.
9. Brown, CN. (2005) Genre fiction science fiction the quest for utopia. Foreign Literature Studies, 27 (6). – pp. 36-40. <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-62649090790&partnerID=40&md5=e40112c56c39a0aee982093e8ac2be09>
10. Жақулаев Ә. Қазіргі қазақ прозасындағы готикалық өрнектер. <https://adebiportal.kz/kz/news/view/20719> Берілген күні: 15.10.2018
11. Hirst N. (2018) Gothic fairy-tales and Deleuzian desire. Palgrave Commun 4, 51. – pp. 1-87 <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85064916776&origin=resultslist&sort=plf--f&src=s&sid=d1ed591ae9e175609c0395fa22f8b0c8&sot=b&sdt=b&s=TITLE-ABS-KEY%28Gothic+Fairy-Tales+and+Deleuzian+Desire%29&sl=54&sessionSearchId=d1ed591ae9e175609c0395fa22f8b0c8>
12. Карасев Н.А. Западная мистика в поисках собственного пути богопознания: Мейстер Экхарт, Жан Жерсон и Николай Кузанский). Общество: философия, история, культура Выпуск № 10 <https://archive.dom-hors.ru/nauchnyy-zhurnal-obschestvo-filosofiya-istoriya-kultura/2016/10> Дата выпуска: 14.10.2016
13. Қодар Ә. Қазіргі қазақ әдебиетіндегі жаңа бағыт. <http://tamug.org/?p=1777> Берілген күні: 02.02.2015
14. Мәмбетов Ж., Әбиханова Г. «Мистиканың үзілмей жеткен арқауы» <https://turkystan.kz/article/15086-mistikany-zilmey-zhetken-ar-auy> Берілген күні 20 қазан, 2016.
15. Полякова А.А., Федунина О.В (2006) Готическая традиция в прозе А.К. Толстого («Упырь»). Новый филологический вестник. № 2. 2006. – С. 47-61.
16. Пірәлі Г. Қазіргі прозадағы Мәдинаның қолтаңбасы // Жұлдыз. – №12. 2013. – 135-141 бб.
17. Сәулембек Г. Мистикалық прозадағы вампиризм: М.Мағауиннің «Қуыршақ» әңгімесі негізінде. «Keruen» ғылыми журналы, 73 (4). 2021. – 169-179 бб. <https://keruenjournal.kz/main/article/view/98>

18. Joshi S.T. The Weird Tale: Arthur Machen, Lord Dunsany, Algernon Blackwood, M.R. James, Ambrose Bierce, H.P. Lovecraft. University of Texas Press, 1990. – 292 p.

References:

1. Akıncı M.A. (2019). The First Mystic in Turkish Poetry - Asaf Halet Çelebi. «Mavi Atlas». 7(1). – pp. 299-308. (in Turk)
2. Akhmetova A. (2022) The Interpretation of Man and the World in the Creativity of Alikhan Zhaksylyk. Scientific journal «Keruen», No. 2, Volume 75. – pp. 129-142. (in Kaz).
3. Aliakbar A. (2019) About the stories of Alikhan and Arman. <https://abai.kz/post/94703> Issued on: July 22. (in Kaz).
4. Aliakbar A. (2014) The Magic of Story – The Seduction of Mystery. Zhalyń. - No. 4. – pp. 50-62. (in Kaz).
5. Asemkulov T. (2016) Works. - Almaty: Kazakh encyclopedia, Volume 4: Music. Literature. – 412 p. (in Kaz).
6. The word of the ancestors:Hundred volumes. (2013) – Astana: Foliant, Vol. 93: Magical Folklore. – 432 p. (in Kaz).
7. Baltabaeva G.S. (2010) The artistic world of Kazakh prose during the period of independence (novels and stories): Dissertation prepared for the degree of Doctor of Philological Sciences. Abstract by specialty 10.01.02. – Almaty: - 44 p. (in Kaz).
8. Baltabaeva G.S. (2012) Kazakh prose during the period of independence: Textbook. – Almaty: KazMemKyzPU. – 273 p. (in Kaz).
9. Brown, CN. (2005) Genre fiction science fiction the quest for utopia. Foreign Literature Studies, 27 (6). – pp. 36-40.<https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-62649090790&partnerID=40&md5=e40112c56c39a0ace982093e8ac2be09> (in Eng).
10. Zhakulaev A. (2018) Gothic expressions in modern Kazakh prose. <https://adebiportal.kz/kz/news/view/20719> Issued on: 15.10. (in Kaz).
11. Hirst, H. (2018) Gothic fairy-tales and Deleuzian desire. Palgrave Commun 4, 51. – pp. 1-87. <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85064916776&origin=resultslist&sort=plf--f&src=s&sid=d1ed591ae9e175609c0395fa22f8b0c8&sot=b&sdt= b&s=TITLE-ABS-KEY%28Gothic+Fairy-Tales+and+Deleuzian+Desire%29&sl=54&sessionSearchId=d1ed591ae9e175609c0395fa22f8b0c8> (in Eng.).
12. Karasev N.A. (2016) Western mystery in search of its own way of knowing God: Meister Eckhart, Jean Gerson and Nicholas of Cusa. Society: philosophy, history, culture. Issue No. 10 <https://archive.dom-hors.ru/nauchnyy-zhurnal-obschestvo-filosofiya-istoriya-kultura/2016/10> Issue date: 14.10. (in Rus)
12. Kodar A. (2015) A new direction in Modern Kazakh literature. <http://tamyr.org/?p=1777> Issued on: 02.02. (in Kaz.).
14. Mambetov J., Abikhanova G. (2016) The unbroken chain of mystery. <https://turkystan.kz/article/15086-mistikany-zilmey-zhetken-ar-ay> Issued on October 20. (in Kaz).
15. Polyakova A.A., Fedunina O.V (2006) Gothic tradition in prose A.K. Tolstoy («Ghost»). New philological journal. No. 2. – pp. 47-61. (in Rus.).
16. Pirali G. (2013) The Peculiarity of Medina in modern prose. Zhuldyz. – number 12. – pp. 135-141. (in Kaz.).
17. Saulembek G. (2021). Vampirism in mystical prose: based on the story «Doll» by M. Magauin. «Keruen» scientific journal, 73 (4). – pp. 169-179. <https://keruenjournal.kz/main/article/view/98> (in Kaz).
18. Joshi S. T. The Weird Tale: Arthur Machen, Lord Dunsany, Algernon Blackwood, M.R. James, Ambrose Bierce, H.P. Lovecraft. University of Texas Press, 1990. – 292 p. (in Eng.).